

EBAKOMBEKALT KOMBEKAST

Kasutasin ühes artiklinupukeses *kaamera* sünonüümina sõna *fotokas*. See ei meeldinud keeleteimetajale, kelle järgi *fotokas* olevat argikeelend. Viimast sõna ma ise küll ei kasutaks, minu meelest see on tehiskeelend. Küll kasutan nii kõnes kui ka kirjas niisuguseid *kas*-sõnu nagu juba nimetatud *fotokas*, *telekas*, *pastakas*. Minu teadlikul eluajal on *kas*-liitelised sõnad argikeeles jõudsalt paljunenud ja ilmselt ka arenenud. 1950. aastatel oli neid igatahes tublisti vähem kui praegu. Omal ajal kirjutasin¹ nende foneetikast, mis ignoreerib ametliku keele reegleid: kõnekeelsed *kas*-sõnad on teises vältes, kuigi peaksid olema kolmandas. Ent huvitavat leiab ka nende sõnade semantikast.

Kas-sõnad võib jagada kahte lehte. Osa neist on olemasolevate ja ametlikult aktsepteeritud sõnade lühendid, nagu *pastakas* (pastapliiats), *telekas* (televiisor, teler), *fotokas* (fotoaparaat), *multikas* (multifilm), *ibukas* (ibuprofeen), *deprekas* (depressioon), *kondekas* (kondensaator), *sapakas* (Zaporožets), *tiinekas* (ingl *teenager*). Märkimist väärt on see, et samamoodi lühendatakse liitsõnu, nagu *pastapliiats*, *fotoaparaat*, *multifilm*, ja pikki võõrsõnu, nagu *ibuprofeen* või *kondensaator*. Niisuguseid *kas*-sõnu võib vaadata eri tüüpi tuletistena, kus liide *-kas* ei anna sõnale juurde mingit tähendust, vaid lihtsalt viib ta ühte kõnekeeles levinud morfofoneetilisse tüüpi. Teine osa *kas*-sõnu

aga ei ole ühe ja mõnel puhul mitte ühegi kindla sõna lühendatud, suupärasemaks tehtud vormid. Mõni *kas*-sõna vastab mitmele ametliku keele sõnale. Nii võib *naistekas* tähendada naisteromaani, naistefilmi või naisteajakirja, *kaisukas* nii kaisukaru, kaisujänest kui ka kaisunukku, *ulmekas* ulmeraamatut või -filmi. Kõige huvitavamad vähemalt mulle on sõnad, millel selline ametlikum-pikem vaste aga hoopis puudub või on enamikule kõnelejatest tundmata. Sellised on näiteks *käekas*, mis tähendab ujumisel käsivarre ümber kinnitatavat täispuhutavat rõngaspadjakest, *kähkukas* 'kähku toimetatud seksakt', *lubjakas* 'lupjunud ajuga' vanainimene', *surfikas*, millele internetist guugeldades leiame seletuse, et see on 7–25-aastastele noortele mõeldud pangapakett, mille olulisemateks teenusteks on arvelduskonto, pangakaart ja internetipank.

Nimetamisväärt on see, et siin näideteks toodud *kas*-substantiivid on kõnekeeles erandita nõrgas astmes. See lubab mõnel puhul eristada *kas*-substantiivi ja -adjektiivi. Viimased on ametlikus keeles tugevas astmes, nagu *mõttekas* või *kombekas*. Kõnekeeles, nagu oma toonases kirjutises näitan, on *kas*-adjektiividki valdavalt nõrgas astmes, teises vältes. Ent nende kolmandavälteliselt hääldeamine ei mõju veana, nagu mõjuks kolmandavältelised *tiinekas* või *süümekas* (südametunnistuspiina tähenduses). Nii võib *süümekas* kohusetundliku (vn *добросовестный*) tähenduses ka kõnes (niivõrd kui võrd seda sõna kõnes kasutatakse) olla kolmandas vältes, süümepeina tähend-

¹ J. K a p l i n s k i, Stiihiline keelekorraldus argoos ja ühiskeeles. *kas*-sufiksiga nimisõnadest. – Keel ja Kirjandus 1985, nr 3, lk 174–176.

dav *süümekas* on aga ikka teises vältes. *Kas*-substantiividest tean ainult üht, nimelt sõna *kümnakas*, mida kasutatakse ka tugevas astmes. Selliseid homonüüme nagu *süümekas* või *kombekas* ('kombinesoon'; kombeline') on keeles suhteliselt vähe ja nii pole siin ilmselt erilist vajadust leida eristusvõimalusi. Kuna aga *kas*-substantiive tekib kõnekeeles ohtrasti juurde, võib selline vajadus ometi tekkida ja siis pole võimalatu, et *kas*-adjektiive hakatakse hääl-dama sagedamini nii, nagu ametlikult nõutud, s.o. kolmandavärtelistena.

Nii on *kas*-sõnadel kaks olulist funktsiooni. Esiteks on tõesti tegemist pika või võõrapärase sõna lühendamise-ga, sageli aga lihtsalt suupärasemaks, kõnekeele omade mallidega sobivamaks vormimisega. *Telekas* ei ole lühem kui ametlik, ent kõnekeelele täiesti võõras *teler*, sobib aga paremini paradigmasse, kuhu kuuluvad *pastakas*, *fotokas*, *kondekas*, *läpakas* jt. Teiseks on tegemist üldistustega, üldmõistetega, mis võivad asendada niisuguseid konkreetseid mõisteid nagu juba nime-tatud *naistekas*, *kaisukas* või *ulmekas*. Mis osutab sellele, et elav keel kohaneb kommunikatsiooni, suhtlemise nõuete-ga, tema reeglid on kõneleja ja kuulaja vajaduste kompromiss. Kõneleja püüab sõnu lühendada, rääkida ökonoomse-malt, seetõttu ka üldistatumalt. Elavas kõnes asendavad näiteks *see*, *too*, *sääl* ~ *seal*, *siin*, *sinna* ja – kui kõneleja-kuula-ja on samas ruumis – viitavad žestid täissõnu. Selline ökonoomia ei saa aga jätta arvestamata kuulaja vajadusi, kes peab räägitust aru saama. Liigselt lühendatud teksti on tal raske mõista: nii on lihtsustumisel ja lühenemisel piir.

Kõnekeelsetes *kas*-sõnades näib domineerivat kõnelejakesksus. Mis on loogiline, sest kõige üldisemalt, jättes kõrvale kõne mõistmist takistavad aju-vead, on kõnelda raskem kui kõnet kuulata. Ühtsama mõtet, kujutlust,

soovi saab väljendada mitmel eri viisil, mille hulgast kõneleja peab valima ühe. Tema huvides on seda valikut lihtsusta-da. Seda saab teha mitmel moel. Nii on kõnelejal hõlpsam kasutada tavalise-maid grammatilisi vorme, meie juhul siis *kas*-sõnu mitmesuguste muude sõnade asemel, olgu viimased näiliselt lihtsamadki nagu *teler*. Muidugi on lihtsam väljendada end üldisemalt, ebamäärasemalt, otsimata täpset sõna konkreetse asja kohta. Sellised üldise-mad väljendused on näiteks *naistekas*, *kaisukas*, *käekas*, mille täpsema tähenduse selgitab kontekst või situatsioon. Väljenduse täpsus nõuab pingutust, seetõttu väljendutakse parajasti nii täpselt või hägusalt kui vaja, mitte enam ega vähem. Täpne väljendus on enamasti ka pikem, nii tähendab liit-sõnade ning kolme- või enamasilbiliste ja meie foneetikaga sobimatute võõr-sõnade *kas*-sõnadega asendamine nii aja kui ka vaeva kokkuhoidu. Kuulaja saab üldjuhul aru, kas *naistekas* tähendab naistele mõeldud raamatut, telesaadet või ajakirja ning kas *kaisukas* on karu, jänes või näiteks mõni „Teletupsude” tegelane. Kõne lihtsustamine-lühenda-mine on tõhusam siis, kui ta käib min-gite kindlate ja samuti lihtsate reeglite järgi. Kõnelda poleks mugavam, kui peaks alatasa otsima võimalusi, kuidas pikki ja keerulisi sõnu suupärasemaks muuta. *Kas*-sõnad annavad selleks hõlpsa võimaluse, mis seletabki nende kasvavat levikut kõnekeeles. Sellele on minu arvates tublisti kaasa aidanud meie keelekorralduse orienteeritus kor-rektsusele ja täpsusele ning selle kes-kendumine täpsele sõnavalikule.

Kas-sõnad aitavad omal kombel muuta keelt sobivamaks tegeliku kom-munikatsiooni vajadustele, millest senine keelekorraldus, keele õpetamine ja valvamine on mööda vaadanud. Praeguses keelt puudutavas diskursu-ses tõusevad esile sellised mõisted-sõnad nagu *korrektsus* (korrektne keele-

kasutus, korrektne emakeel) ja *õigekeelsus*. Need kriteeriumid kuuluvad ametliku kirjakeele aega, varemalt, seega kümnete tuhandete aastate jooksul ei tegelnud inimesed sellega, et oleksid hinnanud enda või teiste kõnekorrektsust, mingite autoriteetide kehtestatud standarditele vastavust. Selliste reeglite kehtestamine on kõnelejale lisakoormus, teeb kõnelemise keerulisemaks, vähem suupäraseks. Tulemuseks on kõne vaesumine, kõneoskuse allakäik, mida minu meelest on märgata, kui kuulata tavaliste inimeste esinemist TV-st või raadiost. Teiselt poolt toob korrektsuse ülerõhutamine kaasa elava keele eemaldumise standardist, kõnekeele muutumise slängipärasemaks. Mõlemal puhul kannatab normaalne, mõnus, intelligentne kõnekeel, mida kuuleb palju rohkem näiteks Soomes.

Kas meie keelekorraldus ja keelejärelvalve lähtub alateadlikult ühest Johannes Aaviku kõige veidramast sei-

sukohast, nimelt, et kirjakeel peab kujundama kõnekeele? Näiteks kirjutab ta: „...on sygavalle juurdund see vaade et nii kirjutetakse, kui kõneldakse; sellest vaatest järeldab igayks, et ka ymberpöördult peab olema: nagu kirjutetakse, nii peab ka kõnelema.”² Meie raadio-televisioon, kus reporterid ja teadustajad nii valdavalt oma teksti maha loevad, lausa vältides vaba kõnet, võib seda arvamust kinnitada. Millest tuleb selline, ilmselt ülemäärane kirjakeele- ja õigekeelsuskesksus? Lingvistilisi, keelepsühholoogilisi põhjusi sellele vaevalt leiab, neid tuleb ehk otsida sotsiaalpsühholoogiast. Mis aga jääb väljapoole selle kirjutise põhiteemat.

JAAN KAPLINSKI

² J. Aavik, Keeleuuenduse äärmised võimalused. Teine muutmata trükk (Eesti Keele ja Kirjanduse Instituudi Toimetised 15). Stockholm, 1974, lk 149.